НЕЩО ОТ ОНОВА ВРЕМЕ

от ВЛ. ВАСИЛЕВ

Пенчо Славейков не запозна Яворов или д-р Кръстев, не помня точно кой — трябва да е било лятото 1904 г., след като бе излязла първата ми работа в „Мисъл". Да ме видят хората с него, това бе чест, един вид и ти каточе добиваш някакво достойнство. Ходех при него в Народната библиотека и заварвах съм го над ръкописите му; сто пъти да ги иземе, сто пъти ще поправя и оправя: не тъй, а инак, не инак, а еликакси. В Народния театър на масата му — пак разхвърлени коректури. Значи, можеше да си работи и там; кабинетът на директора не бе се още превърнал на пише, където всяка минута могат да влизат, за да предявяват човекове на безкрайните си амбиции.

Отбиваше се Пенчо в старото кафене „България", на ъгъла на ул. „Левски" и „Аксаков". Там бе тихо, удобно на кожените канапета и уютни ъглчета, ходеха по-солидни хора, не крещяха, можеше да се чете и разговаря спокойно. А лятно време — в градината пред Казиното. Два пъти в седмицата там свиреше гвардейският оркестър под диригентството на Хохола, сетне на Мацак, по-късно на маестро Атанасов. От тая филхармония ние получихме първото си музикално образование: „Аида", „Хугеноти", „Фрайшюц", „Доенгрин" и пр. Кой обед, под сенките на дърветата можеха да се срещнат на чаша бира хора от интелектуалния и артистичен свят. Нямаше тогава сладкарница „Цар Освободител"; известно бе „Аленското кафене" (на южната част на площад „Бански", под хотел „Македония"), сборище на една декадентска фаланга, чийто maître бе Ив. Ст. Андрейчин; и гостилница „Средна гора" (дето е сега Финансовото министерство) — подчин на българановците. В Казиното доходваха и Яворов, П. Ю. Тодоров, големият български поет Йован Дучич, тогаз секретар на легацията, и др. Тоя именно декор е дал мотива на онова стихотворение в „Сън за щастие":

Музиката отдавна си отсвири.
Времето несетно се измина.
Пада вечер. Тъмните алеи
опустяха в градската градина

Пред буфета само неколцина
За политика се пак препират
И две плахи циганчета тайък
угарки шигарени събират.

Когато се случваше Пенчо да бъде на някоя маса, на нея каточе се издигаше флаг. Защото бе маркантната фигура в културния ни живот, пък и по-надалеч. Не е „Мисъл", което му даваше тоя ранг на господство. Нанстина, то бе списанието, от което всички очакваха литературна виза, получат ли я, открити им са всички естради. Другите списания бяха предимно обществени (но непременно с литературен мезанин), някои, като „Демократически преглед", напояваха поетическите си лехи от яворова на „Мисъл". Фронт открито срещу него взимаше само „Ново време", дето марксическата критика бе почнала да разработва своите литературни тези и отношения. Но Мисъл владееше главно с личностите, представителни за епохата.

Най-тежката бе Пенчо Славейков. Съзерцателен и войнствуващ едновременно, разлян в културна сложност, а запазил някои черти на сочна и бодлива естественост — вярвам, че окия, който го познават, няма да намерят много пречувелично сравнението: като че издялан с длето. Копието и щитът на Пенчо бе розата му. И затова стилът й е много личен. И опасен, защото подмамва. Изкушавал съм се да го подражавам и аз, без за съобразия, че маската не може скри лицето ти, веднага ще я смъкнат — ами най-добре пиши както си приказваш (не в кафенето, разбира се). Тоя стил идеше от своеобразния фантазен и мисловен строй на поета, от една страна, и от друга — от убелеността му, че възвестява истини, непознати на съвременниците му и недорасли още за тях. Казва им ги както се казва на хора прости, да им ги втълпи; като че ги буха с книгата по главата: „Нъ, глупако, нъ, виж!" Но тоя стил отразяваше и жизнения натюрел на Славейкова. Недостатъкът в краката, премръзнали в детинство, и тежкия му, малко спъват ход, влияеше на цялата му нервно-физическа организация, на духовния му ритъм. Пенчо говореше бавно, натъртено, думите му каточе се откъртваха от канара.

Затова пък толкоз по-голяма самоценност добива за него всяка фраза. Всяка дума трябва да е премерена, да попада в целта. И понеже думите трябва да се икономисват, с единадве да се каже, което другите ще кажат с десет, ето на помощ иде кратките средства за убеждаване — сентенцията, анекдота, и най-много иронията. „Без иронията светът би бил гора без птици" — казва Анатол Франс. Славейков си служеше щедро с нея: конструктивната и аналитична мисъл не бе у него много разработена. Склонността му към хумор я има от баща си, старият Славейков, но влияй му е Хайне. Едно иронично сравнение или един пластичен образ може понякога да свърши повече работа от многото аргументи. За едного от нашите писатели Славейков казва: „Всичко е равно и глазко в неговия етих, всичко ошвено, като шоцар на Колела, крехко да могат да го мласкат и безъзби уста". Тъкмо обратното е вярно, но или се разпраняй — сравнението остава като тенеке, което са ти закачили, само времето ще направи да не дрънчи. Същият бе Пенчо и в живия говор — пластичен, що те метне с някоя шета, пословица или фраза, дава не толкова предмета и — право-кочо — тоя е! Известни са неговите реплики по разни случаи. Най-вече в полемиките.

А Славейков полемизираше не само когато бе предизвикан. Той винаги има един предполагаем противник: филистерството, претенциозното нежелество, консерватизма. Как ще го разбие? Противопоставя им това, което е другаде. Но понеже се бори срещу онова, което е у нас, трябват нови примери и противопоставя... себе си. Нескромно? Спомни са телетата — бе отговорът му. Бли инженерно има право да разтворчи плана си и да разправя какво е мислил и кроил, а поетът, който в произведенията си все за себе си разправя, нямал право! „Не скромност ни трябва нам, а съзнание, и тежко който го няма; по дух и кожина, той е брат на филистерите!" И ето, уж приказва за другиго и за други работи, а Славейков кара водя: за своята водениця. Такава воденица, в която са картирани двайсет дерета в елия улей, е „На острова на блажените". Само поет със Славейковото чувство на творческа самозначимост може да си позволи тая свобода да се представи във всеизможие — и вероятни и най-невероятни — аспекти и да ги илюстрира със свои фотографии от разни времена. Никола Петров бе направил скици и на „Сън за щастие", в нейзвените пак се меркаше фигурата на Пенчо. Какво стана, защо не излязоха, не знам. Двете си статии „Българската поезия преди и сега" Славейков чете в аудитория № 45 на Историко-филологическия факултет, на ул. „Московска" Никого не шокираше, не говоря направо за себе си, защото всички бяха обладани от любопитство, какво и как ще го каже.

Това е една степен на фамилиаризиране с публиката (без да се изразяваш с нея), която тя позволява само на оригиналните и изжитили личности, защото счита, че по тоя начин се приближава, става интимна с тях. В атмосферата на тая интимност тя приема и прощава всяко поетическо своенравие, то я забавлява. Но тогаз и Славейков почва да се забавлява. Речта му е непрекъдима, скача от едно на друго, пълна е с прумини, измислици, капризи, произволни построения, парадокси, в които суверенният дух утвърдява още повече себе си. Затова трябва да се внимава, когато се строи поетическия му миросглед въз основа на нея: кое е истина и кое подправка, кога говори сериозно и кога на пук. Онова например, което пише за „Микел Анжело", „Сърце на сърцата" и другите си поеми, не е така, или е нищо в сравнение, с което те съдържат. Тъй му е убяждаю, тъй го казал. Теорията за популярността на писателя между съвременниците му, тъй упорита, но в която сам не вярва, е скроена само на инат на Яворова. От небостъргача на бляновете и на „висшата действителност", в която Славейков живее, той слиза до народния бит и героика: „Радиц", „Бойко", „Коледари", „Кървава песен". Какво не говори против намесата на поета в обществения живот, а ето филипиката му срещу славянския конгрес, борбата му срещу народняшната. Фердинанда и пр. Това не са противоречия: противоречиви са лицемерите, сенки, които играят на въже. Очевидно онова, което пише, трябва да се постави в по-друга система на разглеждане, за да се въстановят целостта на характера му и творческото му и изцяло единство. Ако е за преопенка на миналото, Славейков е едно от по-ките ни задължения.

Соеден на ръст, възтъкан, Пенчо имаше мургаво лице, зелени устни, големи очи. Стоваряше цялата си тежест върху бастуна (неразделен от него), приведен малко, покилква си главата, трябва да седне, за да се разпоиказва. Лятно време хоченце с панама (панамите тогаз бяха на мода, струваха 15-20 лв.), палто от соакюкю. Извънредно приятен собеседник. При това никаква поза и тон на авторитарност, напротив, — тъжкание най-просто, макар партньорите му сами да внемкя листия, които всеки чувства в себе си, когато се извиши пред него един масив. Натура с такава духовна устойчивост не са злобни, макар Славейков да хвали „светата злоба". Тя се изключва преди всичко от етичния му темперамент. И сетне, има разлика между злоба и дерт. Деотлия може да бъде и най-добрия човек — ще му мине, няма да те предъвква цял живот. Злобните хора не са духовити. Защото истинското остроумие не е рапира, потопена в отрова, а футболна топка — и да изгубиш мача, даже с 1:10, няма да те нарани.

Общуването с Пенчо имаше една преграда — творческата му работа. Там е „светая светих", не може да навлизва инкой; значило би да му бъркат в дупата. Кирил Христов бе писал:

О самото, ти лютва си ка гения,
пророка,
ти майка нежна си на мисъта,

Загръщането в себе си, което може да се приеме като условие за творческо, се покриваше с Ибсеновата формула: „Силен е, който е сам". Но тя не бе приложима в обществено литературната работа, каквато е едно списание. Сближение не се прави с едного и двама. И изрази се там в зирене на известна духовна близост между участниците му. Но понеже индивидуализмът плеяра абсолютно самоутвърждение на личността, такава еднаквост не може да се намери. Остава списанието да се държи на някои приблизително общи отношения и оценки на литературата, а главно — върху взаимното зачитане (горе-долу) и толерантност на сътрудниците помежду им. Колкото са по-малко, толкоз по-сигурно. Тъй стана и с „Мисъл". В началото то имаше определени девизи. Обгръщаше широк кръг, бе с известен обществен пуск. С идването на Славейков взе постепенно да стеснява амплитудата си и последните голини четири-пет години правеха неговия облик. Мъчно се караше. На д-р Кръстев му бе дошло до тука да гони сътрудниците си за ръкопис и те да го лъжат и въртят.

Един ден той ме покани вечерта у тях, да разсъждаваме за „Мисъл". Какво пък ще искат ум от мене, двайсет и няколко годишен младеж. . . Кръстев живееше на ул. „Аспарух" 63. Двуетажна стара, прескромна къщичка, с балкончета и малка градинка, под едно дърво чешма. Вътре — малка миска стаичка, по стените портрети, колани от народни носии и един фикус. Това бешe „текето" на „Мисъл"; значи не теке, защото отиваме там, както се ходи на гости. Бяхме вечерта д-р Кръстев, Пенчо, Яворов, П. Ю. Тодоров, Боян Пенев, струка ми се професор Фаденхехт и аз. Кръстев и П. Ю. Тодоров искаха „Мисъл" да не дири повече сътрудници, да се позове само на тия неколцина и да излиза периодически, като сборник. Помня, че и аз се пресрамях да се обадя: — наопаки, кръгът трябва да се разшири, едно списание трябва да отразява колкото може по-цялостно литературния живот, да привлича нови хора, и непременно да излиза месечно; инак пис се обърне на молитвеник за няколко души. Пенчо бе потъпал в платнения фотьойл и клюмаше.

— Пенчо, ти заспа, бе! — обади се някой на смях.

— Ъ-ъ. . . — измърка той. Не съм заспал, не съм . . , слушам . . Вий приказвайте... приказвайте.

„Мисъл" спря. След две години излезе първият сборник „Мисъл". След него вторият — горе-долу същите имена, само че в друг ред. И толкоз. Сборниците бяха по-„наръжани" от списанието. Дисонанс бе само статията ми за „Японски студии", в която дигах Вазова до седмо небе. Как я напечатаха, не знам. Защото „японците" бяха: Хара-Карасута-Кхи-Ямацура — д-р Кръстев, а Се-Лай-Фуджи-Ниро-Кхя — Пенчо.

Пенчо бе уволнен от Народната библиотека и замина за Италия. Без него не можеше... А и обществените настроения взеха да сочат друг идеен и духовен ниферблат. Очевидно индивидуализмът преминаваше своя зенит.

Но той не остана само в своето време, защото по същина бе твърде различен от индивидуализма на Запад.

Затова най-хубавите и силни произведения на тая епоха не са само история, а мярка и днес, могат да бъдат и тласък и известни поуки. Както и Пенчовият бастун не е само подпорка, а и остен (не е зле да бъде под ръка, дотрябва). Изобщо, големите литературни течения не изчезват безследно; и да изчезнат остава действието на най-представителните им личности и дела, което прониква като невидим флуид в културната атмосфера и на бъдни времена. Трябва само чувствителен апарат, за да се улови. Тогаз думите на Шлегел „историкът е пророк, обърнат към миналото" няма да изглеждат само един афоризъм.

НАЦИОНАЛНОТО У ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

Криво е създадото се у нас схващане за Пенчо Славейков като за поет ориентиран към Европа. Вярно е само това, че той пръв доби по-солидно европейско образование и пръв, в по-значителна степен, застъпи в своето творчество общочовешките мотиви, но по количество и същина на своето творчество, по основните творчески задачи Славейков си остава наш национален поет и писател и то значително наш. Не можеше синът на народния борец дядо Славейков, всмукал в семейна среда и от скитане из страната, въздуха на народния живот, съдечно сраснал с народа в неговите усилия за добиване свобода и по-сносен живот — не можеше той така лесно да изтръгне народното на душата си, да обърне гръб на изоставалата си родина, както грубо на младини направи това Кирил Христов. Славейков отиде в чужбина не за лич но изживяване, не за търсене по-хубав живот, чужбината с пъдавия си вид не само не накара Славейков да забрави България, но, напротив, засили у него любовта към нея. Културната чужбина само очисти съзнанието на поета, как то уредна стопанка измива замърсен прозорец. „През тоя чист прозорец, — казва Славейков, — гледам аз сега далеч и виждам, като сутрин някоя ведра планина — далечния роден край и в душата ми се заражда песен за него". Това показва доколко в душата на Славейкова дълбоко е заседнало родното и доколко то заема, въпреки всичко, централно място в неговото съзнание.

Пенчо Славейков прекара през своето придирчиво творческо съзнание със завидна старателност и сръгъвкост целия български живот и историческа съдба, и може да се каже, че той на второ място след Вазова, че с такава широта, обаче с по-голямо задълбочаване, спря внимание върху по-главните моменти от нашата история, остави избистрени картини на бита, лирически се вжива в нашата природа и доразви не една ценна мисъл, отронена от колективното народно съзнание.

Славейков е поет-мислител със силен стремеж към оригинализъм. Той се домогва до своє схващане за миналото Преди всичко той не слага там центъра на тежестта, а го отнася към бъдещето. Нашият народ няма славно минало, но има изгреди за светло бъдеще. Миналото интересува Славейкова доколкото е съдба и чело на народа, а не вещество на чавете. Той мрази тоя празен историчарски шум за миналото, който само отбива съзнанието от задачите на настоящето. В миналото Славейков го интересуват не временните форми, а преди всичко човека и волята му да твори по-добър живот. В своята „Спасителна наздравица" той препоръчва като образец именно тази воля, която ще ни даде възможност и ние смело да решаваме задачите на своето време. Защото „безсмислено живота се живей, там дето само минало се слави."

Премислил въпросите на миналото, а после и вживял се в конкретни факти и събития, Славейков е успял на нишката на историческото търсене да наниже не много, но тежки и чисти зърна, съзрял е няколко пречистени от всичко излишно и наситени с мисъл и чувство песни за борбите на нашето племе, между които с особена уравновесеност и обработка се отличава баладата „Спа двадесет души". И за отбелязване е, че историческите интереси на Пенчо Славейков се двигат главно по линията на героичното. Това е особено силно подчертано в „Кървава песен", дето не случайно гразят на въстанието е Каменград.

Голям и здрав интерес проявява Славейков и към народната поезия. Той пръв се зае с нейното по-живо прочитане и изтъкването й не като мъртъв етнографски материал, а като жива поезия, единствена неписана книга за живота на народа, в която той е оставил не само фактите на свой бит и история, но и живата си душа. Две убеждения е имал през време на робството, българския дух — Балкана и песента, и двете взаимно са се крепили и осмисляли. Спорна Славейкова българщъ г по-чиста от шепота на гората монотонните и тъжни чедоли на своите песни.

Както към историята, така и към народното творчество Славейков приближава с придирчива и разборчива творческа мисъл. И тук не обяснято е важно, не шумката, а зърното на духа, цвета. Той е един от онези, които най-много и най-оригинално използували мотиви от народното творчество, като подземаше хубаво загатнати мисли и ги доразвиваше. От тези основни мисли той изсичаше нови образи. Или както той се изразява: взема мотивите, мамора, от който зада образите на своето въхвижение. По тоз начин Славейков успя да ни остави няколко безсмъртни песни по народни мотиви, между които са „Луда гидия", „Неразтелно", „Змейово люде" „Тюрепетлика", „Чумави" — и особено многочинната поема „Колелата" Напел с „Епигадами" тоа са две химни на живота, осмислени и задъбочени, и двете израсли на почвата на народните обичаи и песни, национални по форма, общочовешки по смисъл.

Пенчо Славейков е дълбоко сраснал с българския бит и умее проникновено да го изобразява. Той ни е оставил редица картинки — ту чисто изящни, ту драматично раздвижени. Ако като образец от първите можем да посочим „Лятна нощ" от „На острова на блажените", един вторите спадат дяреопичните поеми „Бойко" и „Радиц" — най-хубавото от този род у Пенчо Славейков и у поезията на изобщо. Това са две задъбочени душевно поеми, облечени в най-прозрачна и фрижливо извезана в народен стил езикова пренява. Бихме могли да ги сравним с два бистри вирове, в които се огледа в кротка отчетливост българското село и на фона му умилителните образи на невестите Райка и Радиц, като разбира се не липсва творческа надлъгарка. Тук българският народен бит е намерил духовен израз, без крясъци на външното, израз иконописно кротък и съшевременно трагичен.

Всички разпилени в творчеството му черти на българския народен живот Славейков ги мира в своето най-значително произведение „Кървава песен". Това е пръв опит за широко обобщително изобразяване на нашето народностно битие, опит не без недостатъци, но и с безспорни достойнства, особено в замисъла и в някои подробности на изпълнението. „Кървава песен" е тежка, но не само стилно-езиково — тя тежи и от мисъл, и сравнението на Славейкова с мелена пита тук особено подхожда. Много нещо наше, българско е намерило тук своя израз в мисъл, образ, картина или емоция, отседнало дори в множество сравнения, съперничащи с Омировите. И на много места българският читател, като залутан в дебрите на Балкана, би намерил сърдечни кътчета на изваяственотовна тишина, изтъргващи дълбока въздишка. Макар и не в абсолютна стройност, избистреност и съчетаност, тук ние намираме елементите на нашето минало и настояще, бляновете за далечно щастливо бъдеще, намираме праедката вяра, обичаи и упования, намираме славите на неконото тегло и порина, героичния порив за изкупване от него, намираме и светлия лик на нашата природа — намираме това, което наричаме България. И ако всичко това не навсякъде е добре споено, има един основен нерв, който го обединява и движи: това е геройката на Балкана и на народа, който го населява.

Славейков е борец и мечтател. И като борец и като мечтател той не всякога е на прав път, много често е дори безпочвен, често противоречив, чо, Яворов, П. Ю. Тодоров, Боян Пенев, струка ми се професор Фаденхехт и аз. Кръстев и П. Ю. Тодоров искаха „Мисъл" да не дири повече сътрудници, да се позове само на тия неколцина и да излиза периодически, като сборник. Помня, че и аз се пресрамях да се обадя: — наопаки, кръгът трябва да се разшири, едно списание трябва да отразява колкото може по-цялостно литературния живот, да привлича нови хора, и непременно да излиза месечно; инак пис се обърне на молитвеник за няколко души. Пенчо бе потъпал в платнения фотьойл и клюмаше.

— Пенчо, ти заспа, бе! — обади се някой на смях.

— Ъ-ъ. . . — измърка той. Не съм заспал, не съм . . , слушам . . Вий приказвайте... приказвайте.

„Мисъл" спря. След две години излезе първият сборник „Мисъл". След него вторият — горе-долу същите имена, само че в друг ред. И толкоз. Сборниците бяха по-„наръжани" от списанието. Дисонанс бе само статията ми за „Японски студии", в която дигах Вазова до седмо небе. Как я напечатаха, не знам. Защото „японците" бяха: Хара-Карасута-Кхи-Ямацура — д-р Кръстев, а Се-Лай-Фуджи-Ниро-Кхя — Пенчо.

Пенчо бе уволнен от Народната библиотека и замина за Италия. Без него не можеше... А и обществените настроения взеха да сочат друг идеен и духовен ниферблат. Очевидно индивидуализмът преминаваше своя зенит.

Но той не остана само в своето време, защото по същина бе твърде различен от индивидуализма на Запад.

Затова най-хубавите и силни произведения на тая епоха не са само история, а мярка и днес, могат да бъдат и тласък и известни поуки. Както и Пенчовият бастун не е само подпорка, а и остен (не е зле да бъде под ръка, дотрябва). Изобщо, големите литературни течения не изчезват безследно; и да изчезнат остава действието на най-представителните им личности и дела, което прониква като невидим флуид в културната атмосфера и на бъдни времена. Трябва само чувствителен апарат, за да се улови. Тогаз думите на Шлегел „историкът е пророк, обърнат към миналото" няма да изглеждат само един афоризъм.

Димитър Осинин